

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕСТЕТИКИ ТА ПОЕТИКИ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

УДК 821.161.2-3 «19»-«20»

Л.Т. НАЗАРЕВИЧ,
*кандидат філологічних наук,
асистент кафедри українознавства і філософії
Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя*

ЧАСОПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ В ЕКЗИСТЕНЦІАЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано теоретичні аспекти часу і часовості в екзистенціалітурі. Автор доводить, що філософські тенденції, вироблені західноєвропейським модернізмом, відобразилися і в українській літературі, особливо у жанрі модерністської новели (Лепкий, Кобилянська, Винниченко, Яцків та ін.).

Ключові слова: екзистенційність, час, часовість, психологічний час, буття, новелістика, ретроспекція, перспекція.

У кожну епоху було своє розуміння часу та людини, яка у ньому живе. Проблема тривалості буття у жодному історичному періоді не стояла так гостро, як у модернізмі. На сучасному етапі простежуємо особливий інтерес до часово-просторових аспектів у літературі. Про це свідчать наукові дослідження Н. Копіянської, В. Питуляка, К. Хаддад, С. Єрмоленко, Н. Мочернюк, В. Панченка та багатьох інших. Таке зацікавлення є цілком закономірним, адже саме з кінця ХІХ – початку ХХ ст. (моменту появи теорії Айнштейна) загострилася увага до людської психіки та «переживань» реально існуючого часу свідомістю кожної особистості. Різні люди один і той же проміжок часу сприймають по-своєму, тобто абсолютно суб'єктивно, що зумовлено особливостями їхнього внутрішнього світу, цінностями, ідеалами, життєвим досвідом, почуттями, думками, які підпорядковані особливим часовим відносинам, а це дало підстави детальніше говорити про психологічний, фізичний, біологічний, соціальний, екзистенціальний, хімічний, художній часи. Проблема часу була у полі зацікавлень філософів (Кіркегора, Гусерля, Сартра, Камю, Гайдеггера, Марселя, Аббаньяно та ін.), психологів (К. Левіна, С. Рубінштейна, Б. Ананьєва, А. Петрова та ін.), літературознавців (М. Бахтіна, Ю. Лотмана, А. Берґсона, У. Еко, Ю. Борева, та ін.).

Література є матеріалом, який підтверджує дослідження психологів: «...для одних людей невеликий інтервал часу суб'єктивно «розтягується», а для інших – «стискається». На перебіг часу впливає повнота його переживання, яка відображає зміст духовного світу індивіда, який формується у світі соціальних відносин. Завдяки цьому час у свідомості людей «летить» або «тягнеться», може бути «набутим» або «втраченим», «стислим» або «розтягнутим», «щасливим» або «недобрим», «організованим» або «хаотичним», «застиглим» або «зворотним» [1, с. 290].

У контексті осмислення цих аспектів показовим є оповідання В. Винниченка «Момент», де сутність часу зводиться до миті, а мить відіграє вирішальну роль у внутрішньому бутті персонажів та, по суті, змінює хід подій, де минуле, яке відроджується у пам'яті, є життям у теперішньому, оскільки пережита подія була сенсом майбутнього. За Ж.-П. Сартром,

минуле, теперішнє і майбутнє не слід розглядати як сукупність «даних», які повинні утворювати суму чи безконечну низку «тепер», бо тоді зіткнемося із парадоксом: «минулого більше нема, майбутнього ще нема, що ж стосується теперішнього моменту, то кожен добре знає, що його зовсім нема, він є межею безконечної тривалості, як безмірна точка» [2, с. 137]. Минуле не існує, оскільки є тим, чого вже нема, але це специфічне «не існування». Минуле, за Сартром, є онтологічним законом *Для-себе*. *Теперішнє* «стискається» до миті, оскільки воно перебуває між минулим і майбутнім, його можна окреслити у формі втечі від минулого до майбутнього. Ніна Михайловська, висвітлюючи метафізику тілесності у структурі буття, зазначила: «Природа головного героя оповідання – чоловіка – пронизана циклічністю, він асоціюється з категорією часу, бо романтизує інстинкт життя тіла. Час, як і репресивний порядок, ворогує з Еросом, і головний герой, сам перебуваючи в часі, прагне перемогти його за допомогою пам'яті» [3, с. 105–106]. Будучи у тюрмі, він згадує про весну, яка закарбувалася у його свідомості. Минуле ожило в уяві, коли герой із запалом згадував панну, з якою переходив кордон. Спогад для нього дорогий не лише тому, що він був у вирі пристрасних почуттів, що в ній побачив споріднену душу, а й тому, що згадка повертає час, дозволяє пережити все заново. Стає зрозуміло, як легко двоє молодих людей сприймали смерть, хоча й боялися її. Муся, будучи неабиякою життєлюбкою, розуміла, що в будь-який момент може наступити кінець, але, попри усвідомлення такої невідворотності, вона прагнула насолодитися, можливо, останніми миттєвостями існування. У чоловіка ж у відкритому просторі – в лісі, серед живої природи – виникали думки про конечність, про те, що необхідно змінити хід подій так, аби у пам'яті зафіксувати невлотимий момент щастя.

В. Винниченко, порушуючи тему кохання, наголосив, що кохання – це вічність, бо воно живе у спогадах, воно завжди з людиною. «Наше... кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати. [...] Щастя – момент» [4, с. 219], – говорила Муся. Життя – це швидкоплинність, воно часове, воно – перебування між існуванням та виживанням. Душа – це вмістилище кохання, оскільки кожен упродовж життя «носить у душі» це почуття. Тому не випадково персонажі переживають кожен наступний момент як останній. У вирі радості (позаяк, перетнувши кордон, досягли мети) вони переступають межу дозволеного – моралі: «Це було торжество двох великих кузьок; це був вихор життя, який зміта все сміття «не треба», «не можна», це було щастя крові, мозку, нервів, кісток; це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видючими очима душі» [4, с. 218].

Суголосною є концепція Сартра про те, що минуле змушує людину бути тим, ким вона є «позаду», що й означає «було», бо минуле оживає у спогадах. А міркування Гайдеггера про те, що пам'ять про смерть не має відбирати у людини радості буття, а навпаки, мусить підштовхнути її до глибшого переживання дійсності, розкриває суть усього твору. На думку Ж.-П. Сартра, «те, що помилково називають теперішнім, і є буття, стосовно якого теперішнє є присутністю» [2, с. 153]. *Майбутнє* і є людина, оскільки вона очікує себе як присутність стосовно буття «по той бік буття». Вона проектує себе на майбутнє, щоби злитися з тим, чого їй не вистачає. Майбутнє – це місце, де поєднання минулого, теперішнього і майбутнього привело би до появи себе як існування *в собі Для себе*.

Часовість для-себе буття, на переконання французького екзистенціаліста, має три «екстази»: *універсальний час, початковий час, психологічний час*. Суть останнього простежується у новелі Б. Лепкого «Гостина», в якій після тривалої розлуки зустрілися двоє друзів, і час не порушив їхніх стосунків, адже їм здавалося, що вони ніколи не розлучалися. У творі також відображено власне *психологічний час* отця. Для нього датований, світовий час зупинився після смерті дружини, про що свідчать такі деталі: «І справді, те ліжко виглядало, якби його від довшого часу не рухано. Над ним, на стіні, висів жіночий, ненакручений годинник, а біля нього стояли маленькі, білим кожушком вилонені черевички» [5, с. 366]. Реальний час для нього має значення тільки у зв'язку із потойбіччям. Зв'язок простежується через ще одну хронотопну деталь-символ – вікно, крізь яке видно цвинтар й могилу дружини. Психологічний час постійно тримає літературного персонажа у внутрішній напрузі, в очікуванні, оскільки дружина «приходить часом і грає. Довго. Є речі, які... (*незбагненні – Л. Н.*)» [5, с. 368]. Спостерігаються нерозривний зв'язок священика з минулим, його віра у трансцендентні виміри, у непояснюваність деяких речей. Існує єдність персонажа з кон-

кретним часом, який є символічним для нього і слугує об'єднувальною ланкою між ним і коханою жінкою: «Чи вірите, що він року не ночував поза домом. Прийде його година, то щоби дощ, не пробуйте задержувати. Дивак» [5, с. 368].

Унаслідок появи теорії Айнштейна, часово-просторові виміри у літературних творах зазнали змін. Письменники-модерністи остаточно відійшли від концепту єдності часу та простору, від зображення подій у хронологічній послідовності. Вони почали експериментувати на рівні творення хронотопу, моделювання авторського світу, передачі психічних станів. Прикладами оновлення способів творення художньої дійсності, де акцентовані часово-просторові параметри буття, є твори «Краса і сила», «Суд», «Роботи!», «Темна сила», «Солдатики», «Момент», «Промінь сонця», «Терень», «Талісман» В. Винниченка; «Природа», «Аристократка», «Жебрачка», «Час», «Некультурна», «Снитися», «Через море» Ольги Кобилянської; «Лік», «Дід», «Інвалідка», «Керманич» Марка Черемшини. Про ставлення Б. Лепкого до екзистенційних проблем часу свідчать такі твори, як «Слава», «І те і се», «Філософ», «Ще час», «За що», «Жертва», «Іван Медвідь», «Перша зірка», «Мати», «Настя», «Дочкавсья», «Звичайна історія», «Прикрий сон», «Дідусь», «У таборі», «Моя вина», «Сім шляфроків», «Жінка з квіткою», «Не виходимо з хати», «Старий двір». Подібне осмислення цих же проблем прочитується у творах «Нитка», «Палій», «Вечірня година», «Давня мелодія» В. Стефаніка; «Помстився», «Хо», «Посол від чорного царя», «Дебют», «Сміх», «Persona grata», «На острові», «Що записано в книгу життя», «Хвала життю» М. Коцюбинського; «На світанку», «Мальований стрілець», «У милосердної богині з кам'яним серцем», «Дитяча забавка», «Христос у гарнізоні» М. Яцківа та ін.

Митці порубіжжя вдавалися до найрізноманітніших *прийомів* для відтворення часових зміщень: уведення кількох часових та просторових вимірів, «відмотування» часу, пришвидшення, ретардації однолінійного руху фабули завдяки введенню позафабульних чинників тощо. Зокрема в оповіданні Б. Лепкого «У таборі» спостерігаємо уповільнення *внутрішнього часу* полоненого, оскільки його теперішнє життя у замкнутому просторі в'язниці є пригадуванням давно минулих подій. Час у тексті «не йде», а «повзе», повільно гризучи душу в'язня зсередини, посилюючи його внутрішні муки. Ці та подібні прийоми допомагають творити художні світи, фікційну дійсність у їхній неповторності та багатогранності.

Для окремих митців час втрачає ознаки об'єктивності і стає функцією свідомості, що дає змогу заглибитись у сутність внутрішнього світу. Так, у творах Ольги Кобилянської наявні індивідуальні «зсуви» часу. Зокрема у новелі «Природа», на думку В. Гижого, «хронотоп моментальної особистості втілюється у зображенні хвилимих миттєвостей, які не потребують ніякої «заземленості». Властиво, ітеративність має на увазі те, що було звиклим відбуватись регулярно, інколи час від часу. ...захоплення письменниці ітеративністю свідчить про домінуючі властивості психології художнього світу неоромантика передати гострі відчуття аналогії між моментами [...]. *Моменти* тут мають цілеспрямовану тенденцію зливатися, уподібнюватись один одним» [6, с. 97].

«Екзистенціалізм і феноменологія перемістили проблему часу в сферу структур суб'єктивності і дискусії про дію, можливість, намір і свободу почали ґрунтуватися на часові», – зазначає У. Еко [7, с. 165]. У літературі екзистенціалізму переважає замкнутий художній час. Нерідко замкнутий простір твору розкриває внутрішню темпоральність героїв («Віють вітри, віють буйні...» В. Винниченка; «Сім шляфроків», «Жінка з квіткою» Б. Лепкого; «Страх», «Захід одного серця» С. Цвайґа). Сюжетний час буває переривчастим або зворотним, що мотивується психологією пригадування (твори зарубіжних письменників – С. Цвайґа «Амок», «Літня новела»; Г. Белля «Мій дядько Фред», «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» та ін., а також українських авторів – М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», «Поєдинок» «Сміх»; Б. Лепкого «Старий двір», «В корчмі», «Сон» та ін.). Це дає змогу стиснути час дії до декількох днів, годин, тоді як у художньому часі зображено час і простір усього життя персонажів. Таку функцію часових зв'язків простежуємо у творчості Б. Лепкого («Звичайна історія», «Мій товариш»), де за один вечір розкриваються долі персонажів, їхні життєві шляхи.

Мала проза сконцентрувала у собі різноманітні зсуви часу, часові повороти, нашарування кількох часових пластів тощо. Саме в модернізмі письменники вільно поводитись із часом оповіді. Це дає підстави розглядати епоху «зламу віків» у душі екзистенц-філософії,

де свобода сприймалася як кредо кількох поколінь письменників та критиків (виразниками таких поглядів були Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр, А. Камю, К. Ясперс, Н. Аббаньяно, В. Винниченко, М. Яцків, М. Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Ф. Кафка, А. Чехов, Дж. Голсуорсі, С. Цвайг та ін.). Значний інтерес до хронотопу зумовлений «появою художніх творів з посиленою філософічністю, з поглибленою розробкою типу «верх – низ», «минуле – майбутнє», «народження – смерть», «злет – падіння» і численних проміжних метафоричних парафразів на мотиви, покликаних показати певне розуміння часопросторового континууму, протяжності й безперервності світу» [8, с. 97]. Вагомою ознакою моделювання часу в екзистенціальній новелістиці є *переривчастість* часу, що дає автору можливість вибирати суттєві, важливі фрагменти з життя персонажа, які виокремлюють його з-поміж інших і не обтяжують читача зайвими деталями. У новелі «Жебрачка» Ольга Кобилянська мозаїчно змалювала образ сліпої жінки, яка своїм писклявим голосом увесь ранок дратувала письменника. Роздратування передано як безперервність, як те, що постійно існує в часі та просторі: «Слухаю з повздержаним віддихом одну хвилину, другу, третю, аж нараз: Змилюйтесь над нещасливою, а Бог заплатить вам! / Се може чоловіка довести до божевільства» [9, с. 334]. Він усе кидає, біжить до жебрачки та помічає, що вона сліпа. Авторка «зупиняє» час, не продовжує роздумів героя, а в його вуста вкладає такі слова: «Несказанно гидке чувство заволділо мною» [9, с. 335].

У новелістиці кінця XIX – початку XX ст. емоційно-психологічний смисл часу (пір року чи часу доби) модерного персонажа індивідуалізується, стає суб'єктивним, набуває властивих персонажу рис, віддзеркалює його душевний стан.

Так, у новелі В. Стефаніка «Озимина» пейзаж, нечітко вималюваний на початку твору, підкреслює тугу старого й опосередковано вказує, що все припиняє своє існування у просторі у відповідно визначений для цього час. Тут осінь співвідноситься зі старістю. Старий відчуває дисгармонію власного існування, порівнюючи своє життя зі стиглим колосом: «Колос дійшов, похилився, землю цулує, вже почорнів, а косар чекає» [10, с. 158].

Осінь як пору вмирання Стефанік осмислює у новелах «Осінь», «Виводили з села», «Катруся», «Діти», «Лан», «Скін», «Похорон». У його художньому світі часто відходять із життя молоді, а старі, бажаючи піти у небуття, ніяк не можуть дочекатися цього. У «Весняному захваті» М. Яцківа не осінь, а весна автор трактує як пору смерті. У промовлянні дівчини до мами виявляється її незадоволення: «Нині [...] перший день так пізно в маю. Відколи зелень та цвіти розвилися, а погоди ще не було...» [11, с. 57]. Наголос на непогоді наштовхує на думку, що не все гаразд, що та весна у свідомості Марійки не така, як хотілося б. Саме це стало поштовхом до такого несподіваного кроку – самогубства. Психологічний дискомфорт створюється страхом перед майбутнім (незадовго вінчання), болем від минулого (дівчина наголосила коханому, що багато перетерпіла), бажанням увіковічнити мить щастя, в яке самій важко повірити. Закохані перебувають у відкритому просторі (на галявині), а це розмикає час їхньої екзистенції. Фрагментарне змалювання пейзажу (зокрема, Марійчині схованки у кущах калини та ліщини) підкреслює глибоке внутрішнє переживання, нерозуміння того, що відбувається, прагнення досягнути трансцендентні виміри буття. Речова деталь – блакитні стьожки – постає своєрідним обрамленням твору, вказує на конечність молодого життя у розквіті сил та уособлює пам'ять про нього у свідомості матері та коханого. Вечір у «Циклі вічних поезій» М. Яцківа стає часом роздумів над долею самотнього митця. У природі вечір – це тиша, період засинання, заспокоєння. У творі ж, навпаки: літературний герой закинутий у шум міста, у його сприйнятті гамір росте, магнетизує, розливається у просторі, тому відбувається пробудження свідомості й пізнання власної долі як невідворотності. Тут час персоналізується, ліричний герой веде з ним розмову.

Особливого значення в екзистенціальній літературі набували ретроспекції, проспекції, сновидіння, візії, марення, бо завдяки цим прийомам вдавалося відтворити, як персонажі переживали суб'єктивний час власного життя: минуле, яке представлене спогадами, звертаннями до пам'яті; теперішнє, коли персонаж усвідомлює свою присутність у світі; майбутнє, де актуалізуються уявлення про значущі події життя. Так само, як у свідомості можуть переплітатися переживання різних часів, і в літературі модернізму часто спостерігаємо нашарування декількох часових пластів. Особливо вдалимими прийомами для зображення взаємопереходу реального та ідеального світів є ретроспекції та проспекції. Для лі-

тератури «зламу віків» характерна не історична, а асоціативна ретроспекція, оскільки саме в ній особливу увагу відведено зображенню внутрішнього світу персонажа через спогади. Завдяки їй вдається відтворити фрагментарність мислення. Нонна Копистянська зазначає: «Деякі моменти асоціативної ретроспекції мають у творі ключове значення. У них зосереджується психологічна домінанта зображеного характеру і через минуле окреслюється майбутня дія, поведінка персонажа, тому що функція асоціативної ретроспекції – не відновити в пам'яті окремі події і переживання, а здійснити взаємопроникнення часів, які творять єдність» [12, с. 181].

Показовими у цьому сенсі є й новели М. Коцюбинського, в яких через ретроспекцію виражено нерозуміння персонажами темпоральності, власної хисткості в часі, розкриття скутої душі, сповненої суб'єктивізму та меланхолійного страху. Це автор підсилює і через відтворення замкнутого простору, в який вони закинуті. Так, у новелі «Що записано в книгу життя» за допомогою ретроспекції письменник повернув хід сюжетного часу: син уже завіз стару німечну матір помирати в гай під дубом, але свідомість його переродилася, коли з пам'яті виринули спогади про дитинство. Перша згадка – як у неділю «мати зловила, і хоч він плакав, наділа на нього чисту і білу холодну сорочку. Розчесала волосся і вже на порозі за пазуху вклала гарячий пиріг. Пиріжок пік йому груди, але він вийняв його на вулиці, тільки як був серед хлопців. Йому було приємно, що всі дивились, як він кусав пиріг і виколював пальцем зсередини сливи» [...]. Інший епізод пригадався такий: «Ще було гарно, як тато померли. Зібралось багато людей, їли капусту, пахло коливо медом, і чорніли на ньому, як мухи, родзинки» [13, с. 125]. Ці думки про минуле сколихнули уяву сина, викликали жаль та співчуття до матері, образ якої асоціювався у нього з підстреленим птахом, що дивиться крізь сльози в небо. Далі в сюжетному часі вже через проспекцію змальовано уявний похорон матері. Це схвилювало сина, він відчув за собою гріх, згадав заповідь Господню «Шануй батька і матір свою» і повернувся по неї в гай. Тут ретроспекція виявилася поштовхом до майбутньої дії, стала підтвердженням того, що за короткий час спогади з минулого можуть змінити майбутнє.

У новелі «Persona grata» через ретроспекцію М. Коцюбинський відтворив психологію вбивці. Автор моделює внутрішній світ персонажа, вводячи сни та спогади з дитинства, частково передані потоком свідомості. Дія пам'яті відбувається у замкнутому просторі тюрми. Це – один із найуживаніших прийомів та елементів у творчості письменника, оскільки саме замкнутість, обмеженість рухів персонажів є виявом екзистенційної самотності, туги, закритості, обмеження свободи пересування, безпорадності та інших межових станів. перебуваючи на самоті, людина намагається проникнути в суть речей, пізнати істинність власного життя, збагнути себе як вищу істоту, зізнатися собі, чому так, а не інакше розгорталася подія, заглибитись у свій внутрішній світ.

Для екзистенціальної літератури світ кожної людини є складнішим, ніж світ взагалі, а через спогади, асоціації, візії підкреслюється значущість такої думки. У тексті прочитуються фрейдівські ідеї: особистість формується в дитинстві, й усе, що закладається з дитинства, виявиться у зрілому віці. Так, Лазар згадав, як ще малим хлопцем повісив kota. Той спогад час від часу зринав у пам'яті, незважаючи на те, що чоловік мав багато нагальної роботи, «а обдертий заморений кіт знов несподівано вплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі криваві очі» [14, с. 284]. Тоді, в дитинстві, для Лазаря це було цікаво, і з того часу на підсвідомому рівні з'явився потяг до насильства. Сам будучи ув'язненим, він був готовий убивати тих, що поза ґратами (вияв заздрості та ненависті, породжених несвободою). Жандарми дали йому вдихнути ковток повітря, відчувти волю, коли вивозили на завдання.

Перемістивши свого персонажа у відкритий простір, письменник розкриває його душу – Лазар теж хвилюється, у нього є сумління, яке після першого повішання білявої дівчини він заливає алкоголем. Пам'ять-докір не дає головному персонажеві спокою. Сни щоразу нагадують про минуле, змушують згадувати, аналізувати, докоряти собі. У тексті прочитується одна з ідей М. Гайдеґгера: минуле не залишається позаду, воно завжди наявне в теперішньому, воно впливає на хід подій у теперішньому, у такий спосіб, впливаючи й на майбутнє. Лише відчуття вини та докори сумління, які активізувалися через спогади, допомогли здійснити бунт проти минулого. Лазареві захотілося покінчити з усіма вбивствами, оскільки він зрозумів, що життя людей, приречених на смерть, – у його руках, що

він може змінити хід подій. Згодом автор через проспекцію передає глибоке внутрішнє бажання людини-ката подолати зло, знайти старшого і задушити його не так, як інших, а посправжньому, з усіма муками, «щоб корчився довго, без краю, щоб тіпали плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі» [15, с. 300]. Отже, з «позицій теперішнього й минулого проектується і буття в майбутнє, яке також постає в різних можливостях і неможливостях – у предметах наших сподівань, очікувань, подій і мрій» [15, с. 42]. Лазар змирився з роллю, яку виконував, проте його внутрішня суть відкидала її, оскільки накинута роль нагадувала про себе більш масштабно і вимагала нових жертв. Вона ставала жажливішою через її продовження в часі. «Час – це простір людського життя, до деякої міри він задає межу індивідуальності у рольовому вимірі людського буття. А тому темпоральність як визначальний, іманентний елемент існування людини і історії також впливає на рольові очікування як ста-ни Я» [16, с. 189].

Здійснений аналіз літературних текстів переконує, що ретроспекція є важливим засобом у творенні сюжетного та віддзеркаленні внутрішнього часу персонажів. Вона є не лише елементом розкриття внутрішнього буття героїв, а й невід'ємним текстотвірним чинником хронотопу, де простежується зв'язок минулого й теперішнього як нерозривних часових пластів людського існування.

Інші акценти розставляють у творі *проспекції*. Цей літературний засіб трапляється рідше, але він не менш вагомий у розкритті ролі уяви зображуваних персонажів. Якщо епізоди ретроспекції стосуються реальних картин минулого, то проспекції можуть стосуватися нездійснених мрій, бажань та навіть переходити у трансцендентний вимір буття, посилюючи відчуття дисгармонії земного життя.

Досвід минулого тісно переплітається з уявою. Завдяки набутому досвіду людина може уявити собі, що з нею може трапитися в майбутньому. Так, у творі Марка Черемшини «Зведениця» через внутрішній монолог покритки, представлений як діалог, сповнений докорів, душевного болю, передано відчуття провини та страху за те, що її чекає в майбутньому: «А буду в село входити, а люди на мене зиратиси будут. Будут за мнов у пальці свистати, будут спирати та гійкати» [17, с. 63]. Такі думки з'являються у свідомості жінки, оскільки вона знала, що саме так поведуться з покритками, тому розмірковувала, як виправдатися перед односельцями, думка яких у її світосприйнятті багато важила. З її слів: «Або буду їм щире казати: «Пан звйизав мені руки серед ночі, та й...» [17, с. 63] – впливає, що дівчина була згвалтована, а крапки після обірваної фрази на синтаксичному рівні підкреслюють сором та біль через те, що сталося. Наступні слова про те, що краще втікати від людей, посилюють відчуття нерозуміння іншими та її самотності. Письменник загострює трагізм ситуації, подаючи внутрішній монолог, з якого видно, що покритка налаштована тільки на негативне. Вона й не припускає, що може бути по-іншому: «А потому ненька за кіски мене буде тримати, а дьидик буде за ніжки внучьку брати та й ме мні бити, душі наслухати. / А я буду проситиси. / А потому піду собі глибокого плеса шукати. / Та й буде по всему...» [17, с. 64]. Уявна проспекція як імовірне майбутнє підкреслює безвихідь.

Осягнути майбутнє можна не лише завдяки уяві, яка виникає на основі набутого досвіду, а й завдяки фантазії, яка є втіленням мрій про те, чого людина ніколи не бачила. Виявом фантазії можуть бути сні та марення. Ще Ф. Ніцше вказував на те, що філософські чи мистецькі задуми виникають у світі сновидінь, що сновидіння є вагомою часткою буття людини. На думку Нонни Копистянської, «сновидіння, марення вводять інший ритм, іншу швидкість і сполучення часових відрізків» [12, с. 182]. У сновидіннях персонажі особливо легко переміщуються у просторі та часі, стають неначе замкнутими у власному часопросторі. Це простежуємо у творах М. Коцюбинського «Сон» та Б. Лепкого «Старий двір». У першому сон є втіленням мрій чоловіка, якого засмоктала сімейна рутинна буденність, однотипність; у другому сон постає переміщенням із теперішнього в минуле, розкриває родинні таємниці панського двору. При цьому нічні видіння персонажів переплітаються з дійсністю, з одного боку, посилюючи відчуття реальності того, що відбувалося, а з іншого – стаючи виявом фантазмагорії, чогось незвичайного, містичного. І. Франко наголошував: «Студіюючи психологію сонних візій та галюцинацій, ми будемо мати важні причини до пізнання поетичної фантазії і поетичної творчості» [18, с. 71]. Письменники нової генерації слово «сон» по-

декуди виносили у заголовок, що налаштовувало читача на відповідне сприйняття. Завдяки прийому сновидіння відбувається розщеплення художнього часу, відкриваються інші грані дійсності, передаються психічні стани персонажів. Таку тенденцію простежуємо у Б. Лепкого («Сон», «Прикрій сон»); Ольги Кобилянської («Сниться»); В. Стефаніка («Сон»); М. Коцюбинського («Сон»). Письменники-модерністи у сюжетний (подієвий) час доволі часто вплітають картини *сновидінь*. Як вказує Наталія Мочернюк, оніричні візії можуть виконувати в тексті різні функції: сон як спогад, як результат праці пам'яті, ретроспекція, ремінісценція, сон як самовираз, як вираз глибинних переживань, самоаналіз, сон як самовикриття, сон як вияв каяття, сон як прозріння, сон як духовне очищення [19, с. 13]. У воєнному нарисі Ольги Кобилянської «Сниться» немає прямого введення сновидіння у текст, проте фрагментарна манера викладу сприймається, як сні у двох просторових вимірах – із пристані чоловіків-вояків та пристані жінок, дітей, старих. Саме пристань є вихідною точкою, яка передає внутрішню напругу через переживання нереальності часу. Час постає безконечним, циклічним, повторюваним, болісним у внутрішньому переживанні людства у період війни. Бачимо, що внутрішній час для тих, хто чекає рідних із бою, зупинився, що календарний час є тільки підсиленням страждань, трагізму голодних дітей і зморених матерів, яким повернення чоловіків та синів може тільки снитися...

На завершення можемо підсумувати: із появою теорії Айнштайна, зміною філософських домінант літературні твори модернізму виявляли суттєві відмінності від творів попередніх епох. Особливих трансформацій зазнали часопросторові виміри. Остаточо зруйнувався основний концепт класицизму – зображення подій у хронологічній послідовності. Автори експериментували на рівні творення хронотопу, передусім з метою втілення психічних станів. Завдяки моделюванню художніх часу та простору за допомогою таких літературних прийомів, як ретроспекція, проспекція, сновидіння, марення, локальний чи відкритий простір, не лише змінюється розвиток подій у сюжетному часі, а й увиразнюються аспекти психології героїв, структури їхнього внутрішнього світу, мотивів, свідомих та підсвідомих бажань. У модерністичних пошуках письменники екзистенціального типу мислення, втілюючи у своїх творах нові філософські ідеї, розширили коло можливостей у конструюванні художнього світу, де простежуються переходи від минулого до майбутнього і навпаки, їхні художні світи стали більш насиченими, вільними, необмеженими у часопросторових вимірах, зі зміщеннями у структурі елементів хронотопу.

Особливо продуктивним щодо відтворення внутрішнього часу виявився жанр новели. Центрального значення тут набув *індивідуальний, або психологічний, час* – час у сприйнятті одиначної людської свідомості. Усю модерністську творчість, де окреслюються аспекти часу та часовості, можна розглядати крізь призму гайдегґерівських та ясперсівських концепцій. Тут образи персонажів відтворені не відокремлено від минулого, а у тісному зв'язку з ним, тому утверджується думка: людина в теперішньому – це сума вчинків з минулого («Святий вечір» В. Стефаніка; «Перша зірка» Б. Лепкого; «Persona grata» М. Коцюбинського та ін.). В. Винниченко постав митцем сартрівської моделі світобачення, зокрема, у його оповіданні «Момент» минуле, теперішнє та майбутнє зводяться до єдиної миті, яка назавжди закарбувалась у свідомості персонажа.

Список використаної літератури

1. Яковенко Л. Формування сучасних уявлень про психологічний час / Л. Яковенко // Актуальні проблеми психології. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Т. 7. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 288–291.
2. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто / Ж.-П. Сартр. – М.: ТЕРРА – Республика, 2002. – 640 с.
3. Михальчук Н.І. Мала проза Володимира Винниченка: від метафізичного до естетичного: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Н.І. Михальчук. – Ніжин, 2004. – 176 с.
4. Винниченко В.К. Твори: у 2 т. / В. Винниченко. – К.: Дніпро, 2000. – Т. 1. – 2000. – 584 с.
5. Лепкий Б. Твори: у 2 т. Т.1. / Б. Лепкий; упорядник М. Ільницький. – К.: Дніпро, 1991. – 835 с.
6. Гижий В. Часовий континуум наративної структури української неоромантичної прози / В. Гижий // *Studia methodologica*. – Тернопіль. – 2002. – № 11. – С. 95–99.

7. Еко У. Роль читача: дослідження з семіотики текстів / У. Еко; пер. з англ. М. Гірняк. – Львів: Літопис, 2004. – 384 с.
8. Кодак М. Поетика як система: літературно-критичний нарис / М.П. Кодак. – К.: Дніпро, 1988. – 159 с.
9. Кобилянська О.Ю. Твори: в 2 т. / О.Ю. Кобилянська. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1. – 541 с.
10. Стефаник В. Моє слово: новели, оповід., автобіогр. та критич. матеріали, витяги з листів: для серед. та ст. шк. віку [упоряд., передм. та приміт. Л.С. Дем'янівської; обкл. В.І. Касіяна; іл. І.І. Литвина]. – 2-ге вид., доп. / В. Стефаник. – К.: Веселка, 2000. – 319 с.
11. Яцків М. Муза на чорному коні / М. Яцків. – К.: Дніпро, 1989. – 846 с.
12. Копистянська Н.Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: монографія / Н.Х. Копистянська. – Львів: ПАІС, 2005. – 368 с.
13. Коцюбинський М.М. Твори: в 4 т. / М.М. Коцюбинський. – К.: Дніпро, 1984–1985. – Т. 3: повісті та оповідання (1910–1912) / упоряд. і приміт. М. Грицюти. – 1985. – 398 с.
14. Коцюбинський М.М. Твори: в 4 т. / М.М. Коцюбинський. – К.: Дніпро, 1984–1985. – Т. 2: повісті та оповідання (1898–1909) / упоряд. і приміт. М. Грицюти. – 1984. – 382 с.
15. Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми / В.І. Шинкарук, В.Г. Табачковський, Г.І. Шалашенко, Є.І. Андрос, Г.П. Ковадло. – К.: Педагогічна думка, 2000. – 286 с.
16. Корабльова Н.С. Багатомірність рольової реальності: ролі і маски – лик та личина / Н.С. Корабльова. – Х.: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 288 с.
17. Черемшина М. Новели. Посвяти Василеві Стефанику. Ранні твори. Переклади; Літературно-критичні виступи. Спогади. Автобіографія. Листи / М. Черемшина; вступ. стаття, упоряд. й приміт. О.В. Мишанича; ред. тому В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1987. – 448 с.
18. Франко І. Із секретів поетичної творчості / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1976-1986. – Т. 31. – 1981. – С. 45–119.
19. Мочернюк Н.Д. Сновидіння в поезиці романтизму: часово-просторова специфіка: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 / Н.Д. Мочернюк. – Тернопіль, 2005. – 229 с.

В статье проанализированы основные теоретические аспекты времени и временности в экзистенциальной литературе. Автор доказывает, что философские тенденции, выработанные западноевропейским модернизмом, отразились и в украинской литературе, особенно в жанре модернистской новеллы (Лепкий, Кобылянская, Винниченко, Яцков и др.).

Ключевые слова: экзистенциальность, время, временность, психологическое время, бытие, новеллистика, ретроспекция, проспекция.

In the article the main theoretical aspects of time and timing in literature of existentialism are analyzed. The author proves that philosophic tendencies developed in West European Modernism were reflected in Ukrainian literature as well, especially in the genre of modern short story (Lepkyy, Kobylyanska, Vynnychenko, Jatzkiv).

Key words: existentialism, time and timing, psychological time, being, short story, retrospection, prospectation.

Надійшло до редакції 30.06.2011.